فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۴۰۴- صفحات ۵۲-۳۹

اصول مطرح‌شده در قرآن کریم در باب معاملات تجاری؛ مطالعهٔ موردی: انعقاد و تنظیم قراردادها

نوع مقاله: پژوهشی

محمد کشاورز بیضایی[۱]
محترم شکریان[۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱

چکیده

معاملات تجاری و به‌تبع آن تنظیم و انعقاد قراردادها و اسناد تجاری، از دیرباز نقش مهمی در رشد و شکوفایی اقتصادی جوامع داشته است. قرآن کریم نیز در برخی از آیات به تجارت، و اصول حاکم بر تنظیم قراردادهای تجاری و معاملاتی، توجهٔ ویژه‌ای نشان داده است. مبانی مطرح شده در قرآن کریم در باب تنظیم قراردادهای تجاری، موضوع قابل درنگی است که روشن نمودن ابعاد و زوایای آن، پژوهشی مستقل و جامع را طلب می‌نماید. این جستار با روش توصیفی- تحلیلی و رویکردی موضوعی، به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال است که اصول مطرح شده در قرآن کریم در حوزه تنظیم قراردادهای معاملاتی و تجاری، نیز هدف از طرح آن چه بوده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهند که: انعقاد و تنظیم قراردادهای معاملاتی و تجاری به‌مثابهٔ یک کنش اقتصادی، از زمرهٔ موضوعاتی است که خداوند در قرآن کریم به آن توجه خاصی نشان داده است. هرچند غایت قرآن از طرح موضوعاتی ازاین‌دست، بندگی و طاعت حق است؛ ولی از اصول آن، نظیر: عدالت-محوری و انصاف، مکتوب نمودن قرارداد، وفای به عهد و پیمان، رضایت و انتفاع طرفین، گرفتن شاهد همچنین دادن وثیقه و رهن در صورت عدم امکان تنظیم قرارداد، سخن به میان آورده است که توجه به آن در انعقاد و تنظیم قراردادها و اسناد داخلی و بین‌المللی می‌تواند در پویایی و شکوفایی امور تجاری رهگشا باشد.

واژگان کلیدی: اصول مطرح شده در قرآن کریم، معاملات تجاری، تنظیم و انعقاد اسناد، اقتصاد، عدالت‌محوری.

طبقه‌بندی JEL: F21, F10, C23

۱- استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر (نویسنده مسئول)
mkeshavarz_59@yahoo.com

۲- استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر shekariyan522@yahoo.com

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

مقدمه

معاملات تجاری و قواعد آن، به‌مثابهٔ یک کنش اقتصادی، از دیرباز نقش مهمی در اقتصاد جوامع بشری و مرتفع نمودن نیازهای مادی و معیشتی آنان داشته است. در واقع یکی از عوامل مهمی که سکّان هدایت اقتصادی یک کشور را در دست می‌گیرد و به رفاه حال عمومی و نظم جامعه یاری می‌رساند نحوهٔ معاملات تجاری و اصول قواعد حاکم بر آن است. از دیگر سوی، قرآن کریم افزون بر نیازهای معنوی انسان‌ها، به نیازهای مادی و اقتصادی آنان نیز التفات نشان داده است. در این میان، معاملات تجاری، و اصول حاکم بر تنظیم قراردادهای تجاری از زمرهٔ موضوعاتی است که قرآن کریم به آن عنایت داشته و در مسیر تربیت و رشدآفرینی انسان‌ها، به شکلی حکیمانه از برخی مؤلفه‌ها و اصول آن سخن به میان آورده است. کارکرد غایی تجارت و اصول حاکم بر تنظیم قراردادهای تجاری حرفه‌ها؛ تقویت و استحکام رابطه انسان با خداوند بزرگ است.

تجارت و معاملات تجاری از عمده‌ترین راه کسب درآمد قریش در مکه بوده است و همان‌گونه که قرآن نیز در سورهٔ قریش اشاره نموده است آنان در زمستان‌ها و تابستان‌ها برای تجارت به مناطق و مکان‌هایی خاص عزیمت می‌نموده‌اند (قریش/ ۲). از دیگر سوی در منابع تاریخی و حدیثی، گزارش‌ها و نقل‌های متعددی دربارهٔ تجارت پیامبر، خاندان بنی‌هاشم، همچنین بزرگان و یاران ائمه مشاهده می‌شود(دانشنامه جهان اسلام، ذیل: تجارت، ۴۹۷). آنچه از محتوا و مفاد آیات و احادیث استنباط می‌شود این است که اسلام؛ نه‌تنها مسلمانان را از امر تجارت و معاملات بازنداشته؛ بلکه آن را مشروع و ارزشمند دانسته است و قواعد و اصولی را برای امور آن وضع نموده است. قرآن کریم ثروت و دارایی را وسیله‌ای برای قوام زندگی فرد و جامعه می‌داند و به محافظت از آن سفارش نموده است (النّساء/ ۵). بنا بر احادیث نیز تجارت از بهترین حرفه‌ها و موجد افزایش عقلانیت است. حرفه‌ای که بخش قابل‌توجهی از روزی و معیشت انسان‌ها در آن قرار گرفته است (ابن بابویه، ۱۴۱۴، ج ۳/ ص ۱۹۲). تجارت و امور مربوط به آن در آموزه‌های اسلامی و دینی ما چنان موضوعیت یافته که امامان ما ترک آن را مذمت نموده‌اند (کلینی، ۱۴۰۱ق، ۵/ ۷۵ص، ۱۴۸، ۱۴۹).

عطف به موارد مذکور، اشارات برخی از آیات قرآن به معاملات تجاری و به‌تبع آن تنظیم و انعقاد قراردادها و اسناد تجاری، مبین توجه این کتاب آسمانی به این امر اجتماعی و اقتصادی است. در این راستا قرآن کریم راهکارها و موازینی را به‌منظور تقویت بخشی و محقق‌شدن اصول تنظیم و انعقاد قراردادهای معاملاتی و تجاری، وضع نموده است. تأمل در این قواعد و موازین، نیز بررسی لایه‌ها و عناصر آن می‌تواند نحوهٔ فعالیت و کنش‌مندی انسان‌ها در حوزهٔ اجتماعی و اقتصادی را از دیدگاه این کتاب آسمانی تبیین نماید و به‌مثابهٔ اصولی کاربردی در حوزهٔ کسب‌وکار موردتوجه قرار دهد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

ضرورت و اهمیت موضوعاتی ازاین‌دست به این دلیل است که بسیاری از مشاغل و حرفه‌های امروزی چه در سطح کشوری و چه در سطح بین‌المللی، پیوندی تنگاتنگ با معاملات و تنظیم و انعقاد اسناد و قراردادهای تجاری دارند. از دیگر سوی پیشرفت سریع تکنولوژی و به‌تبع آن رشد ابزار تولید و توزیع؛ افزون بر اینکه مناسبات اقتصادی را پیچیده و بسیار پراهمیّت ساخته، اثرات عمیق و چشمگیری بر حوزه‌های سیاست و فرهنگ به دنبال داشته است. ازاین‌رو، کشورهایی که واجد مناسبات و مبانی ضعیف و یا عقب‌افتاده‌ای در امر قواعد تجاری و معاملاتی و قراردادهای مربوط به آن، در عرصهٔ داخلی و بین‌المللی هستند، از شکنندگی و آسیب‌پذیری بیشتری در امر سیاست و فرهنگ برخوردارند. باتوجه‌به فرهنگ و آموزه‌های توحیدمحور و اسلامی ما، شناخت روشمند مردم با قوانین و موازین معاملات تجاری؛ خصوصاً تنظیم قراردادهای تجاری و راهکارهای آن در قرآن کریم، همچنین کاربست آن در امور اقتصادی و اجتماعی، می‌تواند اسباب تسهیل امور تجاری، مبادلات و در غایت ارتقا و پویایی اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جامعه را فراهم نماید. نظر به اهمیت بحث، این جستار با روشی توصیفی- تحلیلی و با رویکردی اقتصادی، اصول مطرح شده در قرآن کریم در باب معاملات و تنظیم و انعقاد قراردادهای تجاری را در کانون توجه خود قرار داده است. روش کار چنین بوده که در ابتدا داده‌ها بر اساس آیات قرآنی و همچنین منابع کتابخانه-ای گردآوری شده، بعد از تصفیه، طبقه‌بندی، بازخوانی، تحلیل و تبیین به عمل آمده است.

آنچه درباره پیشینه این موضوع حائز اهمیّت است این است که تاکنون دربارهٔ اصول مطرح شده قرآن کریم در باب تنظیم و انعقاد قراردادهای تجاری در امر معاملات به شکل مستقل پژوهشی صورت نگرفته است؛ اما در مورد تجارت در قرآن کریم و پیرامون این موضوع پژوهش‌های ارزنده‌ای صورت‌گرفته است که برخی از آنان از این قرارند: آذری و دیگران (۱۳۹۹)، در مقالهٔ *«تحلیل کارکردی محیط کسب‌وکار با استفاده از مفاهیم قرآنی»* دلالت‌های آموزه‌های قرآنی در مورد فضای کسب‌وکار را مورد بررسی قرار داده‌اند. سید رضا هاشمی در مقالهٔ *«تجارت؛ واژه تجارت در قرآن و حدیث و فقه»* در نشریه دانشنامهٔ جهان اسلام به شکلی اجمالی به تجارت و معنای لغوی آن در قرآن، حدیث و فقه پرداخته است. حسن قلی‌پور در مقالهٔ *«بررسی فقهی معاملات حرام»* معاملات حرام را از منظر فقهی موردتوجه قرار داده است. پرویز باقری و سیاوش یاری (۱۳۹۹) در مقالهٔ *«زمینه‌های حقوق تجارت الکترونیک در قرآن و سنت»*، زمینه‌های حقوق تجارت الکترونیک در قرآن و سنت را مورد بررسی قرار داده‌اند. همان گونه که مشاهده شد این آثار به اصول مطرح شده در قرآن کریم دربارهٔ تنظیم و انعقاد قراردادها در معاملات تجاری و اقتصادی چندان توجهی نکرده‌اند و راه را برای پژوهشی مستقل و موردی باز گذاشته‌اند. براین‌اساس سؤالاتی که این پژوهش

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

درصدد پاسخ‌گویی به آن برآمده این است که اصول مطرح شده در قرآن کریم درباب تنظیم و انعقاد قراردادهای معاملاتی و چرایی طرح آن چه بوده است؟

مفروض این پژوهش این است که: نحوۀ اشارات، پرداخت و اصول مطرح شده در قرآن در حوزۀ معاملات، تنظیم اسناد و قراردادهای تجاری، بیانگر توجه بالای کتاب آسمانی به این امور است. ازاین‌رو قرآن با طرح برخی از اصول مربوط به آن، نظیر: عدالت‌محوری، مکتوب نمودن معاملات، حضور شاهد، رضایت دوسویه و وفای به عهد، راهکارها و توجه خود به این حوزه را نشان داده است.

۱- : معنا شناسی تجارت و کاربرد های آن در قرآن کریم

واژه تجارت در لغت به معنای خریدوفروش، بازرگانی، سوداگری، دادوستد و معامله‌کردن است (ابن فارس،۱۳۹۹، ج ۵۱۴/۱؛ ابن منظور ، ۱۳۷۵، ج ۴/ ص ۸۹؛ معین، ۱۳۸۲، ج ۱/ ص ۷۶۲) و از حیث اصطلاحی برخی آن را به معنای خریدن چیزی به‌قصد با سود فروختن آن و یا تصرف در سرمایه باهدف سود بردن، به کار برده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ۷۳؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج ۱/ ص ۴۹۵- ۴۹۴). در قرآن کریم، واژه تجارت و مشتقات آن ۹ مرتبه و همچنین واژه‌های مترادف آن مانند " بیع " (۶ مرتبه)، " شراء" (۲۵ مرتبه)، " کیل " (۱۲ مرتبه)، به‌کاررفته است.

واژۀ تجارت و مشتقات آن در متون اسلامی به‌وفور به‌کاررفته است. از منظر قران کریم و روایات، تجارت معنایی عام و گسترده دارد و هرگونه دادوستدی را در برمی‌گیرد؛ خواه دنیوی و مادی باشد و خواه اخروی و معنوی. در برخی آیات، از تجارت با رویکردی معنوی یاد شده است. مثلاً در آیه شریفه " إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ(فاطر/۲۹) خداوند کسانی را که تلاوت کننده کتاب الهی، بر پادارنده نماز و انفاق کننده پنهان و آشکار هستند، مدح نموده و انگیزه این سیره مومنانه را دل بستن آنها به تجارتی معرفی می نماید که سرتاسر سود پایدار و همیشگی است. چراکه در این تجارت پر سود، خدای قادر متعال، خریدار اعمال خالص مومنان است .و یا در ایه شریفه " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ" (صف / ۱۰) خداوند، توجه مومنان را به تجارت و معامله خاص جلب می نماید موجب نجات مومنان از عذاب دردناک قیامت است و در آیه بعد ، اوصاف این تجارت را ایمان به خدا و پیامبر ، جهاد فی سبیل الله با مال و جان بر می شمارد (صف / ۱۱). همچنین درآیه شریفه " أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ(بقره / ۱۶) پیروان شیطان که مومنان را مورد تمسخر قرار می دهند شدیدا مورد نکوهش قرار داده و انها را تاجرانی توصیف می فرماید که به بهای (از دست‌دادن) هدایت، خریدار ضلالت و گمراهی شدند. امّا این داد وستد، سودشان نبخشید. لکن در آیات متعددی از قران کریم، از تجارت با رویکردی دنیایی

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

و به معنای خریدوفروش کالا به‌قصد سود بردن و نفع نمودن بکار رفته است. نظیر: «وَ إِذَا رَأَوْاْ تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّواْ إِلَيهْا وَ تَرَكُوكَ قَائمًا قُلْ مَا عِندَ اللَّهِ خَيرْ مِّنَ اللَّهْوِ وَ مِنَ التِّجَارَةِ وَ اللَّهُ خَيرْ الرَّازِقِين»(جمعه /۱۱).[۱] و همچنین آیاتی دیگر مانند: (بقره /۲۸۲، نساء / ۲۹ ، توبه / ۲۴، نور / ۳۷، جمعه / ۱۱ و...). لازم به ذکر است که مراداز تجارت در پژوهش پیش رو ، داد و ستد مادی می باشد.

۲- اصول مطرح شده در قرآن کریم در باب معاملات و قراردادهای تجاری

به‌طورکلی، می‌توان اصول و اصول مطرح شده در باب معاملات، تنظیم اسناد و قراردادهای تجاری را که قرآن کریم در خلال برخی سوره‌ها و آیات به آن اشاره نموده و کاربست آن در امور تجاری و معاملاتی می‌تواند به پویایی این حوزه کمک نماید را، به موارد ذیل تقسیم‌بندی نمود:

۲-۱. تنظیم قراردادها بر حسب عدالت‌محوری و انصاف

غایت و کمال واقعی هر موجودی، در حرکت به‌سوی خدا خلاصه می‌شود؛ ولی ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی (از جمله عدالت) با این‌که مقدّمه و وسیلهٔ وصول به ارزش اصیل و یگانهٔ انسان یعنی خداشناسی و خداپرستی است، فاقد ارزش ذاتی نیستند (مطهری، ۱۳۷۲، ۳۵). بی‌تردید اگر در جامعه اسلامی عدالت رعایت شود دل‌ها به یکدیگر نزدیک شده و فاصله‌ها و آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی مجال ظهور و بروز نمی‌بند (مطهری، ۱۳۶۲، ۷۳). عدالت، نه تنها یکی از کلیدی‌ترین پارادایم‌های آموزه‌های دینی ما؛ بلکه یکی از مطالبات و آرزوهای دیرینه انسانها در تاریخ می‌باشد. امام علی (ع) ماهیت برپایی عدالت را در رعایت انصاف می‌بیند (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۳۱). از منظر آموزه‌های قرآن، معامله‌ای می‌تواند در زندگی انسان مفید باشدکه بر اساس ساختار عدالت سامان یافته باشد، به طوری که همه اقشار اجتماعی بتواند اثرات آن را در تمامی ابعاد حیات اقتصادی و اجتماعی خود احساس نمایند. در غیر این صورت فساد اقتصادی می تواند اسباب تباهی در جامعه را در ساحت‌های سیاسی و اجتماعی فراهم نماید و در غایت موجب تلاشی سیاسی و اجتماعی آن شود (هود / ۸۵ ، اعراف / ۸۵). لذا یکی از مهمترین مؤلفه‌هایی که از جانب قرآن کریم در باب معاملات تجاری موردتوجه قرار گرفته، عدالت‌محوری در انعقاد و تنظیم قراردادها می باشد:

---

[۱] و [برخی از مردم] چون تجارت یا مایه سرگرمی ببینند [از صف یک پارچه نماز] به سوی آن پراکنده شوند و تو را در حالی که [بر خطبه نماز] ایستاده‌ای، رها کنند. بگو: پاداش و ثوابی که نزد خداست از سرگرمی و تجارت بهتر است، و خدا بهترین روزی دهندگان است.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

وَ یَاقَوْمِ أَوْفُواْ الْمِکْیَالَ وَ الْمِیزَانَ بِالْقِسْطِ وَ لَا تَبْخَسُواْ النَّاسَ أَشْیَاءَهُمْ وَ لَا تَعْثَوْاْ فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِین (اعراف /۸۵)[۱] و قطعاً عدالت‌محوری در انعقاد و تنظیم قراردادها، مقدمه یک معامله عادلانه است؛ لذا پروردگار حکیم در آیه‌ای دیگر لزوم رعایت انصاف و عدالت در تنظیم قراردادها از جمله قراردادهای قرض و دین در معاملات را مورد تأکید قرار می‌دهد: یَأَیُّهَا الَّذِینَ ءَامَنُواْ إِذَا تَدَایَنتُم بِدَیْنٍ إِلَیَ أَجَلٍ مُّسَمًّی فَاکْتُبُوهُ وَ لْیَکْتُب بَّیْنَکُمْ کَاتِبُ بِالْعَدْلِ... (بقره، ۲۸۲). [۲]

قرارداد دارای کاربردی اجتماعی است که می‌تواند زمینه‌ساز توزیع عادلانه ثروت در جامعه گردد. چنین کارکردی منوط به تنظیم قراردادها برمدار عدالت‌ورزی است. قطعا قراردادهایی که موجب تضییع حقوق، تشدید فقر و شکاف طبقاتی و توزیع ناعادلانه ثروت در جامعه گردد از اصل عدالت‌مدار، فاصله زیادی دارد. عدالت‌محوری و انصاف در باب تنظیم و انعقاد قراردادهای تجاری به‌مثابهٔ زیرمجموعه‌ای از عدالت اقتصادی و اجتماعی؛ به معنای مراعات حقوق اقتصادی در حوزه روابط و معاملات اقتصادی و تجاری است. ملاحظه و اجرا نمودن اصل مهم عدالت، می‌تواند منجر به شکل‌گیری اعتماد عمومی و پیوندهای پایدار بلندمدت میان طرفین معامله شود و جامعه را از حیث کمی و کیفی به‌سوی شکوفایی و پیشرفت رهنمون نماید.

۲-۲. مشروع بودن متعلق قرارداد

باتوجه‌به آیات قرآن کریم، مشروع بودن متعلق قراردادهای تجاری ضروری است که به‌عنوان نمونه می‌توان به دو مورد مهم از شرایط مشروع بودن قراردادهای تجاری بر شمرد:

۱-۲-۲متعلق قرارداد تجاری، معامله ربوی نباشد.

از منظر آموزه‌های اسلامی، نرخ سود، بر اساس قانون عرضه و تقاضا و به اندازهٔ هزینه‌ها و کارهایی است که در تولید و توزیع کالا صورت می‌پذیرد. به عبارتی دیگر سود عادلانه و دوسویه، سودی است که به هیچ یک از دو طرف معامله، زیان و اجحافی وارد نشود. چراکه تجارت بر پایهٔ سودآوری استوار است. یکی از دلایل حرمت معاملات ربوی، ضرر و زیان معامله‌کنندگان است؛ لذا معاملات ربوی مورد نهی شدید است. به‌طوری‌که در قران کریم تعابیر ویژه‌ای مانند: «کفر، جنگ باخدا و رسول، خلود در جهنم و...» در مورد این گناه بکار رفته است. «الَّذِینَ یَأْکُلُونَ الرِّبَواْ لَا یَقُومُونَ إِلَّا کَمَا

---

[۱] و ای قوم من، پیمانه و ترازو را عادلانه [و منصفانه] کامل و تمام بدهید، و اجناس مردم را [هنگام خریدن] کم‌شمارتر و کم‌ارزش‌تر [از آنچه که هست] به حساب نیاورید و در زمین تبهکارانه فتنه و آشوب برپا نکنید.

[۲] ای اهل ایمان! چنانچه وامی به یکدیگر تا سر آمد معینی دادید، لازم است آن را بنویسید. و باید نویسنده‌ای [سَنَدش را] در میان خودتان به عدالت بنویسد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

يَقُومُ الَّذِی يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَالِکَ بِأَنَّهُمْ قَالُواْ إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَواْ وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَواْ» (بقره/ ۲۷۵). [۱] یا: «فَإِن لَّمْ تَفْعَلُواْ فَأْذَنُواْ بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَ رَسُولِه» (بقره/۲۷۹). [۲]

۲-۲-۲ رضایت طرفین معامله

یکی دیگر از مبانی و الزامات معاملات تجاری که قرآن کریم نیز به آن توجه نشان داده است رضایت طرفین می‌باشد. خداوند در این‌باره می‌فرماید: « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلاَّ أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ» (نسا/ ۲۹). یعنی: «ای اهل ایمان، مال یکدیگر را به ناحق مخورید مگر آنکه تجارتی باشد که از روی رضا و رغبت کرده (و سودی برید)». آیه مورد بحث پاسخ به یک سوال و ابهام در تقدیر است؛ زیرا پس از آنکه از خوردن مال به باطل نهی شد (بقره/ ۱۸۸) و معاملاتی که در جامعه فاسد جریان داشت باطل شد، این ابهام پیش می‌آمد که به صورت عام معاملات اسباب نابودی ارکان جامعه را فراهم می‌نمایند. لذا پاسخ داده می شود که همه معاملات اینگونه نیستند، بلکه شکلی از معامله امکان آن را دارد که جامعه را از حیث مسائل اقتصادی استوار و پویا سازد و آن تجارتی است که منتج از رضایت طرفین باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴/ ص ۳۱۶؛ نیز فریور یگانه و دیگران، ۱۴۰۰، ۲۲۶).

۲- ۳. مکتوب نمودن پیمان‌ها و قراردادها در امر معامله و تجارت

ثبت اسناد و مکتوب نمودن قراردادها در امر معامله و تجارت سابقه‌ای طولانی دارد و قدیمی‌ترین سندی که در این باره از حفاری‌های تلو به دست آمده مربوط به شهر دونگی در کشور کلده است. در ایران نیز به دستور انوشیروان ثبت معاملات نزد قضاه و در دفاتر آنان انجام می‌شد (احمری و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۹۶). نوشتن و مکتوب نمودن پیمان و قرارداد در امر معامله و تجارت، از جمله مواردی است که قرآن کریم به آن اشاره نموده است تا احکام و مقررات دقیقی برای امور تجاری و اقتصادی در جامعه وضع شود و سرمایه‌ها در عین اینکه رشد طبیعی خود را داشته باشند، منازعه و اختلاف نیز در میان مردمان مرتفع شود (فریور یگانه و دیگران، ۱۴۰۰، ۲۲۳). توجه قرآن در آیه ۲۸۲ سورهٔ بقره، به انعقاد و تنظیم قراردادها و اسناد تجاری و ارائه راهکارهایی در این باره، ناظر بر نوشتن و مکتوب نمودن قراردادهای تجاری است. منظور از اسناد و قراردادهای تجاری، عبارت از

---

۱ کسانی که ربا می‌خورند [در میان مردم و برای امر معیشت و زندگی] به پای نمی‌خیزند، مگر مانند به پای خاستن کسی که شیطان او را با تماس خود آشفته حال کرده [و تعادل روانی و عقلی‌اش را مختل ساخته] است، این بدان سبب است که آنان گفتند: خرید و فروش هم مانند رباست. در حالی که خدا خرید و فروش را حلال، و ربا را حرام کرده است.

۲ واگر چنین نکردید [و به رباخواری اصرار ورزیدید] به جنگی بزرگ از سوی خدا و رسولش [بر ضد خود] یقین کنید.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

هر نوشته‌ای است که در مقام دعوی یا در مقام دفاع قابل‌استناد باشد؛ اعم از اسناد رسمی یا اسناد عادی که در معاملات و امور تجاری مرسوم است. «دَین» در قرآن مشتمل بر تمام معاملات، اعم از خریدوفروش، معاملات نقدی و نسیه‌ای و... می‌باشد (راشدی، ۱۳۹۲: ۱۴۶). از تأثیرات این فرمان و محقق‌شدن آن در امور معاملاتی و تجاری می‌توان به مواردی چون: امنیت و آرامش روانی طرفین، ممانعت از فراموشی، سوءظن، انکار، ایجاد اعتماد اجتماعی و خوش‌بینی به یکدیگر در جامعه اشاره نمود.

۲- ۴. وفای به عهد و پیمان در امر معامله

تقید به عهد و پیمان و عملی نمودن تعهدات، در زمره یکی از بهترین فضائل اخلاقی و انسانی به شمار می‌رود که مورد اتفاق جوامع بشری در طول تاریخ بوده است. منابع دینی نیز نسبت به این فضیلت اخلاقی، تأکید و پای فشاری دارند: « و اوفوا بالعهد ان العهد کان مسئوولا» (سوریه اسراء آیه ۳۴)؛ به عهد و پیمان وفا کنید زیرا عهد و پیمان مورد بازپرسی است. یا در آیهٔ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» (مائده/۱). یعنی «ای کسانی که ایمان آورده اید به قراردادها[ی خود] وفا کنید...». این آیه مبین آن است که طرفین باید به تمامی تعهدات خود در امر معامله، قراردادها و اسناد اقتصادی جامهٔ عمل بپوشانند. ازاین‌رو، هم در قرآن مجید و هم در روایات و سخنان پیشوایان دین، بر وفای به عهد و پیمان‌ها تأکید شده است

۲- ۵. وثیقه و رهن در صورت عدم امکان تنظیم قرارداد

یکی دیگر از اصول مطرح شده در قرآن کریم در باب تنظیم و انعقاد قراردادهای تجاری و اقتصادی، موضوع وثیقه و رهن است. رهن مصدر است و در لغت به معنای ثبوت و دوام آمده و گاهی نیز به معنای حبس و بازداشت نیز به‌کاررفته است. رهن عقدی است که به‌موجب آن شخصی (مدیون) مالی را برای وثیقه یا ضمانت به شخص دیگر (داین) می‌سپارد (لنگرودی، ۱۳۷۸: ۴۰) از منظر امام خمینی (ره)، رهن، عقدی است که جهت وثیقه گرفتن بر دین تشریع شده است و به عینی که رهن داده شده، «رهن» و «مرهون»، و به پرداخت‌کننده آن «راهن» و به گیرنده آن «مرتهن» گفته می‌شود و این عقد به ایجاب از طرف رهن دهنده احتیاج دارد؛ و آن هر لفظی است که مقصود را در نظر صاحبان آن لغت بفهماند، مانند اینکه بگوید: «به گرو دادم تو را» یا «نزد تو گرو قرار دادم» یا «این برای مال تو نزد تو وثیقه باشد» و مانند این‌ها و به قبول از طرف مرتهن نیاز دارد؛ و آن هر لفظی است که دلالت بر رضایت به ایجاب نماید (امام خمینی، ۱۴۳۴ق: ۲/ ۱). در این باره قرآن یادآور می‌شود که اگر در حال سفر بودید و امکان انعقاد و تنظیم قرارداد وجود نداشت، چیزی را

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

به‌عنوان رهن و وثیقه قرار دهید (بقره/ ۲۸۳). البتّه در سفر بودن و پیدانکردن نویسنده شرط جواز رهن نیست؛ اما ازآنجاکه در سفر، بیشتر از حضر به رهن نیاز پیدا می‌شود (الهمدانی، بی‌تا: ۱۴/ ۵۴۵). از سوی دیگر در سفر مظنّه نیافتن کاتبی که دین را بنویسد و بر آن شاهد باشد، وجود دارد، قید سفر و عدم وجود کاتب در آیه ذکر شده است. موارد یاد شده بیانگر آن است که قرآن توجه وافری به امور قراردادها و شیوهٔ تنظیم آن در امر دادوستد داشته و حتی از جزئیات آن نیز سخن به میان آورده است.

۲- ۶. حضور شاهد

گرفتن شاهد در امر معامله و تنظیم و انعقاد قرارداد، یکی دیگر از اصول مطرح شده در قرآن کریم می‌باشد که در آیه ۲۸۲ سورهٔ بقره به آن اشاره شده است. در این آیه ذکر شده است که در هنگام مکتوب نمودن قرارداد، دو مرد از آشنایان و نزدیکان را به‌عنوان شاهد بگیرید و اگر دو مرد در دسترس نبودند یک مرد و دو زن را که به صداقت و ایمانشان باور دارید به عنوان شاهد انتخاب نمائید. این امر ازآن‌جهت می‌باشد که اگر یک شاهد فراموش کرد، شاهد دیگر وی را یادآور نماید. البته محسوب نمودن دو شاهد زن به‌جای یک مرد اقدام به صیانت و حقوق دیگران است نه توهین به زنان (طبرسی، ۱۳۸۴: ۳۹۸)؛ چراکه زنان موجوداتی عاطفی هستند و امکان دارد تحت تأثیر عواطف زنانه قرار بگیرند. از این رو دو نفر آنها به جای یک نفر محسوب شده تا اگر یکی از روی عاطفهٔ قوی و یا عدم انس با این قبیل کارها واقعیت از ذهنش رفت و فراموش نمود، دیگری یادآوری نماید (وهبه زحیلی، ۱۳۸۲: ۱۱۰). همچنین اگر شاهدان در هر زمانی به شهادت دعوت شدند نباید امتناع ورزند. بادقت در موارد یاد شده می‌توان استنباط نمود که داشتن شاهد برای تنظیم و انعقاد قرارداد، دادوستدهای افراد ضرورت دارد.

۳. نتیجه

هر چند غایت آیات قرآن کریم، از پیش‌کشیدن مسائل و موضوعات اجتماعی و اقتصادی، نظیر انعقاد و تنظیم قراردادهای معاملاتی و امور مربوط به آن، توحید و پرستش حق است؛ ولی نحوهٔ اشارات، پرداخت و چینش آیات در این باره، مبین جایگاه مهم این مسائل و چگونگی تحقق اصول و عناصر آن در این کتاب آسمانی است. قرآن کریم؛ افزون بر دلالت‌های ایضاحی و تصریحی در امر تنظیم اسناد و قرارداد در باب دادوستد، گفتمان مطلوبی را متناسب با این فضا، با ارائه برخی از راهکارها و اصول آن، ارائه می‌نماید. مواردی چون: عدالت‌محوری، مشروع بودن متعلق قرارداد ، رضایت طرفین معامله، مکتوب نمودن پیمان‌ها و قراردادها در امر معامله و تجارت، مشروع بودن

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

متعلق قرارداد، حضور شاهد، وثیقه و رهن در صورت عدم امکان تنظیم قرارداد از جملهٔ این اصول و راهکارها به شمار می‌روند. دقت و توجه در اصول مطرح شده در امر معاملات و اسناد دادوستد و ارائه راهکارهایی در تدوین آن از جانب قرآن کریم، بیانگر جایگاه مهم قراردادها و اسناد اقتصادی و امور مربوط به آن در حیات انسان‌هاست که در صورت محقق‌شدن آن می‌تواند پویایی و شکوفایی تجارت امروزی و در غایت، بندگی و طاعت انسان‌ها، نیز رستگاری آنان در زندگی دنیوی و اخروی را به دنبال داشته باشد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

منابع

۱. قرآن کریم

۲. نهج‌البلاغه

۳. آذری، سلمان؛ مروی؛ رمضانعلی؛ لسانی فشارکی، محمدعلی (۱۳۹۹)، «تحلیل کارکردی محیط کس بوکار با استفاده از مفاهیم قرآنی»، *فصلنامهٔ سیاست‌نامهٔ علم و فناوری*، ۴، (۱۰)، ۱۱۵-۱۰۱.

۴. آقابابایی، حسن (۱۳۹۳)، «تحلیل سازگاری توکل با تلاش انسانی از منظر قرآن و حدیث»، *پژوهشنامه اخلاق*، ۱۰، (۳)، ۶۵- ۵۱.

۵. ابن خلدون (۱۴۰۸/ ۱۹۸۸)، تاریخ ابن خلدون، المُسمّی دیوان المبتدا و الخبر، چاپ خلیل شحاده و سهیل زکار، ج ۸، بیروت: دارالفکر.

۶. ابن بابویه (۱۴۰۰ق)، امالی الصدوق، بیروت.

۷. ابن فارس (۱۳۹۹ق) ، معجم مقاییس اللغه، تحقیق عبدالسلام محمد هارون ، ج ۱، قاهره : دارالفکر.

۸. ابن منظور(۱۳۷۵)، لسان العرب، ج ۴ ، بیروت : دار صادر.

۹. احمری، محمد؛ احمری؛ حسین؛ سلطانی؛ ابوالحسن (۱۳۹۹)، «ارزش اثباتی شهادت در مورد اسناد طبق سوره بقره به لحاظ جنسیتی»، *فصلنامه علمی تحقیقات حقوقی آزاد*، ۱۳(۴۹)، پاییز ۱۳۹۹: صص ۲۱۲- ۱۹۹.

۱۰.ارشدی، وحید (۱۹۲)، «آموزه های اخلاقی خرید و فروش(معاملات) در جامعه اسلامی و تأثیر آن بر انباشت سرمایه اجتماعی و تقویت سایر بخش های مولد اقتصادی»، *فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۵۴: صص ۱۶۰- ۱۲۳.

۱۱.الهمدانی، الشیخ آغا رضا بن محمد هادی (بی‌تا)، مصباح الفقیه، الناشر: المؤسسة الجعفریّة لإحیاء التراث.

۱۲.انیس، ابراهیم و الحلیم المنتصر(۱۳۶۷)، المعجم الوسیط، الطبعه الثانیه، ناصر خسرو، طهران.

۱۳.حلی (محقق حلی)، نجم‌الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق)، شرائع الاسلام، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

۱۴.سبزواری، محمد (۱۴۱۳ ق)، جامع الاخبار أو معارج الیقین فی اصول‌الدین، تحقیق علاء آل جعفر، بیروت: مؤسسة آل البیت لاحیاء التراث.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۱۵.سلّار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز(۱۴۱۰ق)، المراسم العلوی ، چاپ در سلسله الینابیع الفقهی ، بیروت، موسسه فقه الشیعه.
۱۶.کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱)، الکافی، بیروت: چاپ علی‌اکبر غفاری.
۱۷.دانشنامهٔ جهان اسلام، ذیل واژه تجارت، محقق: سید رضا هاشمی، ج ۶، صص ۴۹۹- ۴۹۵.
۱۸.باقری، پرویز؛ یاری، سیاوش (۱۳۹۱)، زمینه های حقوق تجارت الکترونیک در قرآن و سنت، *دوفصلنامه تخصصی پژوهشهای میان رشته ای قرآن کریم* ، ۲، (۲)، ۲۵ – ۱۷.
۱۹.خمینی،سید روح الله (۱۴۳۴ق)، موسوعه الامام الخمینی (تحریرالوسیله)، جلد دوم، محقق: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س) - دفتر قم، تهران: موسسهٔ تنظیم و نشر آثار الإمام الخمینی(قدس سره)
۲۰.دهخدا، علی‌اکبر (۱۲۵۸ ش/ ۱۳۳۴ ق)، لغت‌نامه دهخدا، چاپ قدیم دوره ۵۰ جلدی، تهران، چاپ سیروس.
۲۱.راغب اصفهانی، ابوالقاسم (۱۳۶۲)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق سید محمد گیلانی، تهران، مرتضویه.
۲۲.صالحی کرمانی، محمدرضا (۱۳۷۴)، ترجمهٔ المیزان، ج ۷، چاپ دوم،انتشارات دارالعلم، قم.
۲۳.صدر، سید محمد باقر (۱۳۹۳)، اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام و رسالت ما، ترجمهٔ مهدی زندیه، قم: پژوهشگاه علمی‌ـ تخصصی صدر.
۲۴.طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۳ ق)، المیزان، متن عربی، ج ۱۶، انتشارات اسماعیلیان، قم.
۲۵.طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات ا سلامی جامعه، مدرسین حوزه علمیه.
۲۶.طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن (۱۳۸۴)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
۲۷.عبدالباقی، محمد فواد (۱۳۸۴)، المعجم المفهرس لالفاظ القران الکریم، قم، نشر ذوی القربی .
۲۸.قلی‌پور، حسن (۱۳۸۵)، بررسی فقهی معاملات حرام، *مجلهٔ فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۶، ۳۶-۲۹.
۲۹.فریور یگانه، محسن؛ سلیمی، هادی؛ شکرانی، رضا (۱۴۰۰)، مراحل تاریخی شکل‌گیری نظام حقوق اقتصادی در قرآن کریم، *دو فصلنامه علمی مطالعات قرآن و حدیث*، سال چهاردهم، ۲(۲۸)، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صص ۲۳۷- ۲۱۳.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۳۰.لنگرودی، محمدجعفر(۱۳۷۸)، حقوق مدنی(رهن وصلح)،تهران: گنج ودانش.
۳۱.مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، عدل الاهی، قم: انتشارات صدرا.
۳۲..... (۱۳۶۲)، حماسه حسینی، ج اول، تهران: صدرا.
۳۳.معین، محمد (۱۳۸۲)، فرهنگ فارسی معین، شامل مقدمه، زندگی‌نامه و بخش‌های لغات، واژگان خارجی، اعلام، جلد اول، تهران: نشر سی‌کل.
۳۴.موحدمنش، صادق علی (۱۳۸۳)، بررسی اجمالی ربا از دیدگاه قرآن، *پیک نور*، ۶، صص ۱۳۵-۱۳۴.
۳۵.وهبه زحیلی، عبدالله خاموش هروی (۱۳۸۲)، التفسیر المنیر، انتشارات شیخ الاسلام.
۳۶.یاری، جاوید (۱۳۹۰)، آیات قرآنی تحریم ربا، روزنامۀ رسالت، سال بیست و ششم، ۷۳۶۶.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]